

Dávid István*

Nagykőrös

Éneklőszék és orgona – a liturgikus tér zenei egysége

„Az orgonák építése előtt a református és unitárius templomokban a nagy énekeskönyv tartására a templom piacán, többnyire a szószék előtt egy könyvtartó állvány állott [...] Ott volt a kántor helye, aki az énekeskönyvből az éneket elkezdte és a gyülekezeti éneklést vezette. E templomi bútordarab neve: pulpitus, éneklőszék, éneklő-pulpitus, éneklőoltár.”¹

E sorokat az egykori székelymuzsnai lelkipásztor fogalmazta meg a 70-es években, készülő doktori dolgozata számára. Íme mai konferenciánk, egyházzenei együttlétünk kiindulópontja. Az akkori történet azonban folytatódik, értékelésre, kiértékelésre szorul, itt és most ezt tehát nekünk kell elvégeznünk.

Gyakran hallottam erdélyi orgonafelméréseim alkalmával egy-egy régi, patinás hangszer mellett: „a jelenlegi orgona előtt éneklőszéket használtak”. Ezekben a szavakban valamilyen egykor összekapcsolódó és ma újra összekapcsolható folyamatosság rejlik. Egyházzenei ismeretek birtokában e mondat új értelmet kapott: csaknem félezer éves református egyházzenei történetünk két, nagyjából egyenlő részre osztható, az éneklőszékek és az orgonák időszakára.

I. Az éneklőszékek

Az erdélyi kántorok legkorábbi adatai Gyulafehérvárról vannak birtokunkban,² a református kántorképzés pedig a 17. század második felétől datálható, bár az egyházi éneket vezetőik személye már korábban is feltűnik. A nagyenyedi kántor-diákokról a *Matricula studiosorum ill. Coll. Ref. Alb. N. Enyediensis* tudósít. 1664–1686 között nyolc nevet említ.³ Egyértelmű, hogy ők még éneklő-kántorok, pulpitus-kántorok voltak, az éneklőszékek „gazdái”.

De honnan e megmosolyogtató elnevezés? Magát a bútordarabot egy helyen, a rettegő 18. századi gyülekezeti leltárban így említik:

„A templom teljesen felépítve, két szószékkal ellátva, melyek közül egy az úrasztala mellett van benne a Nagy Graduál [...]”⁴

* A szerző a nagykőrösi református templom orgonaművésze, főiskolai tanár a Károli Gáspár Református Egyetem Főiskolai Karán (Nagykőrös). Kutatási területe az erdélyi orgonatorténét. 2002-ben egyházzenei doktorátust szerzett a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen (Budapest).

¹ Dávid László doktori dolgozatának (1978) éneklőszékekre vonatkozó részletét ld. *Magyar Egyházzene* VIII. (2000/2001) 431–434.

² Bartha Dénes: *Erdély zenei története*. Budapest 1936, 40.

³ Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Bukarest 1979, 46. 96–112.

⁴ Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8. Kolozsvár 2002, 119.

Joggal feltételezhetjük tehát, hogy az elnevezés a prédikálószek, szószék, éneklő szószék, éneklőszek szórövidülésére vezethető vissza. Leggyakrabban pulpitusként találjuk, de előfordul még „éneklőpulpitus” (1746 Bikafalva, 1746 Újszékely) „énekvezéri kottatám” (1636 – Nagybégány) formában is. Éneklő oltárként unitárius templomban említik (1802 Szentgerice) joggal, hiszen az ott hangzó ének is áldozat, nem más, mint énekelt ige, mely Isten dicsőségét szolgálja. Az éneklőszek körüli tér kialakításáról és az ott megszólaló zenéről vall egy bölöni adat 1788-ból:

„A praedikálószek előtt [...] tarkáson festett pulpitus [...] ezen pulpitus körül az éneklő mester és gyerekek helye különös rekesztésben, e megett a miniszterek borulószekei [...]”⁵

Az egyházi zene megszólalásának helye tehát a középpontban volt, a lelkészek padja előtt, jól észrevehetően, liturgiai funkciójának és fontosságának megfelelően. Egy 1693-as sepsiárkosi adat szerint viszont, „[...] cserfa lábakon festékesen épült kettős chórus egyikében lévén a pulpitus, holott az éneklő mesterek a tanuló gyermekekkel együtt szoktak ülni [...]”⁶ A gyerekek bevonása az egyházi évek megfelelő énekek megszólaltatásában tehát mindennapos volt. Ajánlom ezen adatokat azoknak, akik ma számúznék a graduális repertoárt a református iskolai tananyagból.

II. Az orgonák

Megjelenésükkel az éneklőszekeknek a szerepe háttérbe szorult, a kántor felköltözött az orgonakarzatra a gyerekekkel, majd később fokozatosan egyedül maradt. Ma már nemcsak, hogy a feledés homályába vészett az egykori gyakorlat, de több helyen tiltással, a koraprotestáns repertoárral szemben tanúsított ellenérzéssel találkozunk. Csak a pulpitusok felső, forgatható része kezdett új életet új szerepben, az orgona mellett, énekszám-kitevő táblaként (pl. Körösfő, Tordaszentlászló). Az alsó – lábazati – részt pedig „keresztelőmedenceként” néhol még megtartották.

Az orgonák megjelenését szabályozó bögözi zsinat (1761) érdekesen vélekedik a hangszerről:

„Az újságokon kapkodó emberi elme nyughatatlan szokott lenni, addig álma sem édes, míg ő is meg nem szerzi azt, amit másoknál látott, ha szintén azzal több kárt teszen, mint hasznot. Ezt tapasztaljuk, fájjalva is szemléljük a Háromszéki Communitásban. Mert ugyanis az orgonával való éneklést egy Ekla [Sepsiszentgyörgy] introducálván más Eklésiákat is megigézett és már mind a négy Traktusokban az orgonák szaporodni kezdetek.”⁷

Viszont az addigi szolgálatot hűségesen végző énekes szolgatársak védelmében szól a zsinat következő határozata, mely szerint, ha valamelyik egyházközség orgonát csináltatott, jó iskolamesterét el ne bocsássa csak azért, mert orgonán játszani nem tud, hanem rendeljen új fizetést (állást) az orgonistának, továbbá külön házat, „holott comoda subsistálhasson és a leánygyermekket initiálhassa”.⁸

⁵ Püspöki vizsgálati jegyzőkönyv 1789, 248–252. In: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest 1977, 216., 269.

⁶ Kelemen Lajos: *i. m.* 220–221.

⁷ Kük. Em. levéltár. Acta Syn. Gen. I. 108–109.

⁸ Uo. közli Illyés Géza Ref. Szemle 1935 (március 10–20.), 108.

Joggal feltételezhető, hogy e „fájlalva szemlélt” átállás folyamatos volt, és az éneklőszékeket – egyelőre még az ahhoz kötődő graduális repertoárral, majd egyre inkább a gyülekezeti éneklést segítő előénekesi funkcióban – még tovább használták. Hogy ez a használat egyidejűen történt-e az újdonságnak számító orgona megszólalásával, vagy pedig külön istentiszteleti típusok szerint rendeződött, nem tudjuk. Erre vonatkozóan nem túl hízelgő az egykori tudós magyarigeni lelképásztor, Bod Péter helyzetleírása: „Nem sokára az Isteni tiszteletbe némely Ekklesiába bé-tsúszának az orgonák is” – írja 1766-ban a Szmirnai Szent Polikárpusban – és „a tudatlan Nép, a’ melly az előtt énekelgetett az értelmesen Éneklő-Mester után, most már az Orgona zengésében nem tudja mit énekelnek; s’ tsak a’ száját tátja az orgona zengésére”.⁹ Magyarigenben akkor még nem volt orgona, hiszen a hangszer használata csak 1753-ban indul a sepsiszentgyörgyi gyülekezetben. Így tehát a leírás alapja minden valószínűség szerint háromszéki (erdővidéki) tapasztalat lehetett. Érdekes, hogy a szöveg egyértelműen utal az előénekes hiányára.

III. Kántor és orgonista

Az úgynevezett pulpitus kántorok és orgonista kántorok egyidejű jelenléte több helyen is bizonyított. Valószínű, hogy a gyülekezeti ének kíséretét végző első orgonás kántorok ugyancsak küszködtek az új feladattal. Egy 1751-ben, Brassóban kiadott evangélikus énekeskönyv előszavában súlyos hibának nevezi, ha a gyülekezet elkerüli az orgonistát, ugyanakkor jelzi az orgona és az előénekes („Orgel und Vorsinger”) jelenlétét, akik együtt feleltek az éneklés szép rendjéért.¹⁰

Kolozsváron a belvárosi gyülekezetben is volt pulpitus. A belvárosi Szilágyi András lemondásával 1723. február 28-tól „gazda nélkül maradt az éneklőszék”, és öt hónapig egy diákot alkalmaztak.¹¹ Itt 1765-ben építettek orgonát, az Öreg Graduált pedig 1771-ig használták, utána adományozták a Református Kollégium könyvtárának.¹²

A templom és kollégium történetét feldolgozó Herepei János közli az éneklő kántorok nevét és működési idejüket. A vizsgált időszakban a „belső kántori állást” Beke György (1751–1774) szatmárnémeti kántor-tanítóra bízták, aki „vezette a templomi éneklést és a leányok oktatását” is ellátta. Az orgona elkészülte után, mellette külön orgonistát is alkalmaztak Czerjék Szabó Ferenc (1765–1766), majd Zetz Mihály (1766–1775) személyében.¹³ Az orgonás énekvezetésre való átállás ellenére a nagyheti gregorián tételeket és a passióéneklést még sokáig megtartották. Az 1930-as évekből adatok vannak arról, hogy a Farkas utcai templomban még énekeltek a passiót, Bánffyhunyadon pedig mindmáig folyamatos ennek gyakorlata.

A külső templom (Alsóváros) számára 1772-től alkalmaztak először orgonistát, Zoltán Pált, aki 1775-ig szolgált.¹⁴ Érdemes ezeket az adatokat összevetni az egyre bővülő éneklőszék-adatokkal. A kettő közötti kapcsolat nyilvánvaló, a kérdés pusztán az,

⁹ Bod Péter: *Szmirnai Szent Polikárpus*. N.-Enyed 1766, 207–209., idézi Csomasz Tóth Kálmán: *Korálkönyveink százéves története*. In: *Hagyomány és baladás*. Budapest 2003, 609.

¹⁰ Ursula Philippi: *Rolul orgii in liturgia Bisericii Evanghelice din Transilvania*. Doktori dolgozat, 2006, 45.

¹¹ Herepei János: A kolozsvári Farkas utcai református templom és kollégium történetéből. In: *Művelődés*. Kolozsvár 2004. 117.

¹² Kurta József: *i. m.* 110.

¹³ Herepei János: *i. m.* 118–119.

¹⁴ Uo. 124.

hogy meddig használták együtt a kettőt. (Tudtommal Ősz Sándor Előd már 200 fölött jár a pulpitus levéltári említéseinek felkutatásában, kíváncsian várjuk előadását.)

A Marosvásárhely Vártemplom-i gyülekezet itt látható pulpitus 1760-ban készült, orgonája 1788-ban, azóta egy évszázadot leszámítva (1906-tól 2005-ig az orgona a nyugati karzaton állt) folyamatosan ugyanabban a templomtérben található mindkettő. Az itteni Öreg Graduál 514. oldalára a Vártemplom, majd a Kistemplom kántorainak névsorát is bejegyezték: 1793-tól Intze Sámuel teljesít szolgálatot, 1799-ben már mint *Cantor és Organ[ista]* szerepel.¹⁵ Ekkor egyesülhetett a két funkció.

Érdekes – és humoros – a Vajda Ferenc éneklő kántor és Szotyori Nagy József organista kántor esete Nagykőrösön az orgona 1856-os felépítése után. A karéneket is vezető hatalmas hangú előénekes kántor így gondolkodott:

„Minek oda orgona, ahol az ő hangja száll az egek felé és az áhítatos szívek felé?” Egy alkalommal – az anekdota szerint – „azt még eltúrte, [...] hogy az orgona az előhangokat elfújja, de azután nekieresztette rettentő hangját s úgy agyon énekelte az orgonát, hogy meg nem hallotta annak hangját többé senki emberfia”.¹⁶

Az orgona–énekvezér–gyülekezet együttesének talán leghitelesebb, ma is élő változata a szászcsávási példa, ahol a Szabó János 1860-ban készült orgonáján felhangzó intonáció folytatásaként, a kántori előéneklés után felcsendül a méltán kuriózumnak számító harmóniás gyülekezeti éneklés. De ez már egy másik konferencia témája lehetne.

IV. Konklúziók és diagnózis

Az orgona megjelenése tehát egyfajta egyházzenei szétválást eredményezett, mely annak idején a graduális éneklés fokozatos térvesztése miatt negatív eredményekkel járt. Ma viszont átértelmezve az akkori folyamatokat, a karvezető és organista funkciók és feladatok egészséges megosztásának korszerű igényét vetíti elő.

Karvezető és organista, kántor és organista, énekvezér és organista, pulpitus és orgona, éneklőszék és orgona – figyeljük meg a fokozatos átalakulásban az állandót és az üzenetet: *együtt*. Együtt van a kettő folyamatosan, 1788 óta itt, a Vártemplomban is. Az elénekelt liturgikus térben különös értelmet kap: pulpitus és orgona saját egyházzenei irodalmával egyazon liturgiában. Így válhatnak – összekapcsolódva protestáns egyházzene történetünkben – továbblépésünk 21. századi jelképévé és lehetőségévé. A keresztelőn nemsokára felhangzó művek, és a ma esti zsoltáros istentisztelet éppen ennek kíván zenei szemléltetése lenni.

Mire adhat ez megoldást? Mind a pulpitusoknál, mind pedig az orgonák vezetésével megszólaló gyülekezeti éneklés ideálja az idők folyamán rengeteget változott és ma is átalakulóban van. A megszokott, és vasárnaponként megszólaló orgonás gyülekezeti ének mellett – melynek hiányát azonnal észrevesszük – miért ne szólalhatna meg rendszeresen az énekelt ige is – a pulpitus mellől?! A felolvasott és magyarázott ige mellett az énekelt ige történelmi hitelessége nem vitatható. A „gregoriánus éneklést” a II. Helvét Hitvallás alapján tévesen elítélők és mai követőik, vagy az egykori orgonaéne-

¹⁵ Kurta József: *i. m.* 112.

¹⁶ Eötvös Károly: A nagy-kőrösi kántor. In: *Nagyokról és kicsinyekről*. Eötvös Károly munkái XIX. Budapest 1906, 191.

tők Kálvinra hivatkozó epigonjai éppen az igényes egyházzenei környezet kialakítását – Isten méltó dicséretét és ünneplését – akadályozták és akadályozzák napjainkban. Liturgiánkban helye van mindkét objektumhoz kapcsolódó művészi egyházzenenek, éppen liturgiánk oly sokat és sokak által óhajtott megújulási igénye okán.

Végül: mit üzenhet számunkra a mai találkozás? Elsősorban azt, amit egy muzulmán hitről református lelkésszé lett honfitársunk (?) így fogalmazott meg: „vegyük komolyan önmagunkat” – mondta. Saját és teljes egyházzenei örökségünket – tehetjük hozzá. Ne csak az utóbbi 200 évet – amit még ismerünk és megszoktunk! És ne szégyelljük az előzményeket, hiszen Európa egyik leggazdagabb anyanyelvű protestáns graduál-repertoárja éppen magyarul született meg. Ne féljünk hát attól, ami a mienk és valóban vegyük komolyan! Tartani inkább mástól kellene, „új reformációt” hirdető híres-hírhedt ezredfordulós tanok zenei kigőzölgéseitől:

„haladni kell a korrall”; „a mai egyház a liturgia és az egyházzene kettős békelyében vergődik”; „könnyűzene nélkül a XXI. században nincs egyház”; „Luther, ha ma élne, keyboard-ot használna”.

Mivel a fentiek értelmében nyilván az éneklőszék funkcióját is újraértelmezni óhajtják egyesek, vajon előfordulhat, hogy egy évszázad múltán csak és kizárólag sacropopot és elektronikus orgonát hallanak utódaink a pulpitusok mellől? Az, hogy ezek az ötletek egy sokak által mértékadónak vélt könyvben megjelenhetnek, a mai egyházi állapot tükré, és az utóbbi 200 év egyházzenei amnéziájának következménye.

Megnyugtató válaszként – éneklőszékről, értékvédelemről és hagyományaink ápolásáról – a következő idézetet ajánlom a konferencia résztvevőinek figyelmébe:

„Ami a liturgiában valamilyen konkrétumhoz kapcsolható, az védett helyzetbe kerül. Egy elrendelt szöveg, egy rögzített időpont, egy mindenki számára ismert kifejezés, szó, terminus technicus, egy meghatározott sorrend, egy szokás megállapodott rendje, egy szokásrend leírt formája, egy könyv, amiből ezt vagy azt végeznünk kell: minden efféle konkrét dolog védelem a liturgiában. Védelem a feledés ellen, védelem a hanyagság ellen, védelem az erodáció, az önkényes változtatás, az idő-, pénz-, energia-spórolás kísértése ellen.”¹⁷

Marosvásárhely és Vártemploma ebből a szempontból is jelkép. Átmenetileg elnémult orgonáját, mely visszakerült eredeti helyére, egykori pompájában láthatjuk, hallhatjuk. Az éneklőszék 200 év után szintén restaurálva áll előttünk. Együtt és megújulva szimbólumai a liturgikus tér zenei egységének. Ez indokolta konferenciánk helyszín-választását is. Köszönjük!

¹⁷ Dobszay László: Az éneklőszék. In: *Gondolkodó füzetek* 2002. október 2. szám, 12.